

De Kerk van Morgen

Multifunctionele en monofunctionele kerkgebouwen in Nederland

ARCHITECTUUR
INFORMATIECENTRUM
ALKMAAR

Drieduizend jaar sacrale gebouwen in Nederland

Door Frank Strolenberg, programmaleider Religieus Erfgoed
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Als we als kind de wereld bezien, hebben we de neiging om wat we waarnemen te beschouwen als voor altijd aanwezig. Toch is de wereld om ons heen verre van statisch. Zo is mijn voormalige ouderlijk huis flink verbouwd, staan mijn lagere en middelbare school er niet meer en is tot mijn spijt ook de kerk gesloopt waar ik communie heb gedaan. De kerk waar ik gedoopt ben staat leeg en het klooster waar ik naar de kleuterschool ging is inmiddels bejaardentehuis geworden. Veel gebouwen van zo'n 50 jaar of ouder, zijn in de loop der tijd aangepast aan veranderende ideeën over en wensen voor het gebruik. En dat geldt helemaal voor monumentale gebouwen die vaak eeuwen oud zijn. Een gebouw als de Grote Kerk van Veere, dat qua leeftijd vergelijkbaar is met de Grote Kerk van

Alkmaar, heeft vanaf het moment dat ze werd opgeleverd allerlei nevenfuncties gehad. Van kerk voor meerdere gezindten, boerenstal, voetbalveld en hospitaal tot aan de culturele bestemming die het nu heeft. De gotische Domkerk in Utrecht die vanaf 1254 gebouwd werd, is de opvolger van een romaanse kathedraal die weer werd voorafgegaan door o.a. de Sint Maartenskerk die rond 695 door Willibrordus werd opgericht. De Grote Kerk in Elst kreeg zijn huidige vorm grotendeels in de 15e eeuw. Na een bombardement in de Tweede Wereldoorlog kwam aan het licht dat de kerk als sacrale ruimte verschillende voorgangers heeft gekend: een romaanse zaalkerk uit de achtste eeuw, twee Gallo-Romeinse tempels uit de eerste eeuw en zelfs een openluchtheiligdom uit

prehistorische tijden waar Bataven hun geloof beleden. Ook voor kerkgebouwen geldt dat verandering een constante is. Vaak weerspiegelen de gebouwen de ontwikkeling in de geloofsbeleving. Denk bijvoorbeeld aan de gevolgen van de beeldenstorm, die tijdens de reformatie plaatsvond, de bouw van honderden nieuwe kerken bij de renaissance van het katholieke geloof eind 19e eeuw, de sloop van kerken als gevolg van de secularisatie vanaf de jaren '60 en de recente groei van het aantal evangelische kerken, die inmiddels naar eigen zeggen in Nederland 1,2 miljoen leden tellen. Ook de nieuwbouw van gereformeerde megakerken, de zogenaamde 'refodomes', laat zien dat geloofsbeleving voortdurend in ontwikkeling is en dat gebouwen die beweging volgen.

Herontdekking in het openbare leven

Tegelijkertijd vragen tempo en schaal van de voortgaande secularisatie wel om handelen. We kennen nog zo'n 5.600 kerkgebouwen in Nederland en daarvan dreigen de komende 10 jaar, naar eigen zeggen van de kerken, 30 tot 80 procent te sluiten. Een indicatie van wat dat in de praktijk kan betekenen wordt duidelijk in het bisdom Utrecht. Kardinaal Eijk gaf aan dat hij voornemens is om in zijn bisdom 280 van de 300 kerken te willen sluiten. Het moet nog blijken of dat in de praktijk ook zo zal uitpakken. Ook kunnen dit soort procentuele voorspellingen per regio en per denominatie aanzienlijk verschillen. Maar dat er veel kerken een aanvullende of andere functie zullen moeten krijgen, lijkt duidelijk. Het belang van deze gebouwen en hun interieurs is daarbij evident. De samenhang tussen gebouw, kunst en geloof maakt kerken immers tot de cultuurdragers bij uitstek van de afgelopen twintig eeuwen. En daarmee tot toonbeelden van wat het betekent om mens te zijn. Niet voor niets is zo'n 40 procent van alle kerken rijksmonument. Tegelijkertijd geeft dit grote belang ook aan dat het behoud van deze cultuurtempels niet alleen een verantwoordelijkheid is van de kerkeigenaren, noch alleen van de erfgoedsector, maar dat het een brede maatschappelijke opgave is. In hun notitie 'De veranderende rol van kerkgebouwen in het publieke domein' schetsen Wim van de Donk, Commissaris van de Koning in Noord-Brabant en Joks Janssen, directeur Kennis Brabant en bijzonder hoogleraar ruimtelijke planning en erfgoed aan de Universiteit van Wageningen, een nieuwe common ground. Zij stellen dat het vraagstuk niet het exclusieve eigendom is van instituties en van hiërarchische organisaties. De problematiek van de toe-

komst van onze kerken kent in hun ogen een, in toenemende mate, publiek karakter dat vraagt om een gemeenschappelijke en gedeelde verantwoordelijkheid. Om een, wat zij noemen, 'vermaatschappelijking van het midden'. 'Een dergelijk, meer publiek perspectief creëert ruimte voor het verbreden van de arena, van het netwerk van betrokken actoren, en vergroot daarmee ook de kans dat dynamische visies, strategieën en oplossingen worden ontwikkeld die het religieus erfgoed in maatschappelijke, functionele en economische roulatie kunnen houden.'¹ Troostende gedachten die de kerk opnieuw in het midden van de samenleving plaatst. Vanuit eenzelfde motivatie reserveert het Kabinet Rutte III flink wat middelen om de toekomst van het religieus erfgoed veilig te stellen. Een kernbegrip daarin is het opstellen van integrale kerkvisies waarbij eigenaren, overheden, burgers en erfgoedinstellingen vanaf 2019 door de Minister van OCW de kans geboden wordt om op lokaal niveau in gezamenlijkheid een visie te ontwikkelen en zo te komen tot duurzame keuzes voor de toekomst.² Zo'n integrale kerkvisie moet leiden tot onderlinge afspraken tussen partijen over welke kerken in religieus gebruik blijven, welke kerken open staan voor ander gebruik naast het religieuze gebruik, welke kerken hun religieuze gebruik verliezen en herbestemd worden, welke gesloopt kunnen worden en voor welke kerken een time-out afgesproken wordt omdat men gewoonweg nog niet weet wat er met die kerken gebeuren moet, c.q. welke mogelijkheden er zijn. Een pallet aan opties dat vraagt om een open en transparant proces voor alle betrokken partijen.

Niets mag maar (bijna) alles kan

In Nederland lijkt vrijwel elke nieuwe functie in een kerk generaliseerd te kunnen worden: van appartement tot zorginstelling, van boekhandel tot bierbrouwerij, van café tot kantoor. Inmiddels hebben zo alleen al 400 rijksmonumentale kerken een nieuwe functie gekregen. Dat gaat niet zonder slag of stoot. Want als een kerk bijvoorbeeld een rijks- of gemeentelijk monument is, dan is het gebouw wettelijk beschermd en kan er niet zonder overleg een verandering van functie worden doorgevoerd vanwege de cultuurhistorische waarde. Ook kerkeigenaren zullen niet elke functie als passend zien. De herontwikkeling van een kerk zal ook moeten passen binnen het bredere ruimtelijke en sociaaleconomische beleid van de gemeente. En tenslotte zullen financiers kritisch naar het businessplan kijken, want een kerk herontwikkelen is niet gratis. Er zijn genoeg hordes te nemen. Het vraagt om initiatiefnemers met doorzettingsvermogen en om architecten met visie en vakmanschap. De praktijk in Nederland toont echter aan dat een open en constructieve opstelling kan leiden tot een zorgvuldig en liefdevol uitgevoerde nieuwe bestemming die het oorspronkelijk gebruik van de kerk recht doet en tegelijkertijd kan zorgen voor nieuwe vitaliteit in de gemeenschap. Daarin lopen we als Nederland internationaal voorop, en daar mogen we best een beetje trots op zijn.

Betekenis verandert, de waardering blijft

Het maatschappelijk breed nadenken over de toekomst van kerken valt samen met een herwaardering van deze gebouwen. Met andere functies tonen zij opnieuw hun sociale, culturele, ruimtelijke en ook spirituele waarde. In een steeds dynamischere en globaliserende wereld is er behoefte aan ankerpunten. Kerken lijken die soms te kunnen bieden. De herbestemmingen springen daarbij in het oog. Zo trekken de boekhandels in de Dominicanenkerk te Maastricht en in de Broerenkerk te Zwolle op jaarbasis 750.000 respectievelijk 550.000 bezoekers. Blijkbaar heeft de combinatie van kerk en boekhandel iets magisch. Ook goede architectuur speelt hierin een rol. Maar juist ook kerken in religieus gebruik kunnen de nodige bezoekers trekken. Grote stadskerken met bijzondere interieurs zoals de Domkerk in Utrecht, de St. Jan te 's-Hertogenbosch, de oude en nieuwe Bavo te Haarlem en de Grote Kerk in Breda zijn publiekstrekkingen van formaat. De Stichting Oude Groninger Kerken, met in totaal bijna 100 gebedshuizen in beheer, weet een groeiend aantal bezoekers

te trekken door een combinatie van oude interieurs, hedendaagse architectuur en een interessante culturele programmering. Ook Het Grootste Museum van Nederland, waar nu 13 gebedshuizen (en dat aantal groeit) door heel Nederland aan meedoen, laat de waardering zien voor kerken in religieus gebruik.³ Tenslotte hebben ook de vele activiteiten die in of vanuit een kerk georganiseerd worden een grote impact op de samenleving. James Kennedy, hoogleraar moderne Nederlandse geschiedenis en decaan van het Utrecht University College, schetste recent in een artikel de kerken en andere gebedshuizen als bronnen van sociaal kapitaal. 'Over het algemeen geven kerkelijk actieve burgers meer tijd en geld aan goede doelen - ook seculiere doelen - dan andere burgers. Bij neutrale vrijwilligersorganisaties zijn verhoudingsgewijs veel mensen te vinden die zich laten inspireren door hun religieuze achtergrond. Dus hoewel de kerken kleiner zijn geworden, is hun betrokkenheid bij de samenleving groter dan je getalsmatig zou vermoeden.'⁴

Concluderend kan gesteld worden dat de betekenis van kerkgebouwen voortdurend veranderd, maar dat de waardering blijft. Het telkens weer anders inrichten en (her)gebruiken van kerkgebouwen past in het huidige denken in circulariteit. Maar kerkgebouwen zijn meer dan alleen een fysieke omhulling, het zijn ook symbolen van liefde. Wellicht dat daardoor de waarde van deze gebouwen telkens weer wordt gezien. Ze gaan over meer dan het alledaagse. Het nadenken over de toekomst van deze gebouwen rechtvaardigt dan ook de inzet van ons allen. Om de belangrijke dingen in het leven een zekere mate van continuïteit te gunnen. Om onze toekomst een verleden te geven. Zodat we ook de komende 1.000 jaar nog kunnen genieten van kerkgebouwen.

¹ De veranderende rol van kerkgebouwen in het publieke domein, W.B.H.J. van de Donk en J. Janssen in 'Bestemming gewijzigd; moderniteit en stedelijke transformaties', een bundel samengesteld ter ere van Gerard de Vries, voormalig hoogleraar Wijsbegeerte aan de Universiteit van Maastricht en Wetenschapsfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam, ePublicatie, 2013

² Meer informatie over de voornemens van de Minister van OCV en het samenwerkingsprogramma tussen onder andere het rijk, de kerkeigenaren, lokale overheden en burgers over de toekomst van het religieus erfgoed via www.toekomstreligieuserfgoed.nl

³ Het Grootste Museum van Nederland is een initiatief van het Museum Catharijneconvent waaraan elf kerken en twee synagogen meedoen. De interieurs van de gebedshuizen die hieraan meedoen zijn veelal niet of nauwelijks veranderd waardoor deze kerken de bezoeker de mogelijkheden bieden om terug in de tijd te gaan. Zie www.grootstemuseumvanNederland.nl.

⁴Trouw, 14 april 2018, James Kennedy: Kerken en andere gebedshuizen als bronnen van sociaal kapitaal

IESUS

Colofon

Samenstelling en redactie: Ed Diepenmaat

Auteur 'Multifunctioneel en monofunctioneel hergebruik': Ed Diepenmaat

Auteur 'Drieduizend jaar sacrale gebouwen in Nederland': Frank Strolenberg

Auteur 'Van individuele naar integrale aanpak voor behoud van religieus erfgoed': Lucas Zimmerman

Algemene beschrijvingen van de kerkgebouwen: Joost Cox

(Voor de samenstelling van de beschrijvingen van de kerkgebouwen werd gebruik gemaakt van de websites van de beherende organisaties, van de Rijksmonumentenlijst, Wikipedia, de betrokken architectenbureaus en diverse andere bronnen.)

Eindredactie: Bernard Faber

Fotografie: Peter H. Toxopeus

Overige fotografie: Pagina 63 (sleep-in, meisjes); Jan Jong Fotografie

Pagina 7, 9; Arjan Bronkhorst

Pagina 11; J. Lousberg

Pagina 12 (Onze-Lieve-Vrouwekerk, Breda en Pieterskerk, Leiden); Wikipedia

Pagina 20, 63 (blazers); Mike Bink

Pagina 57; Ed van de Pol

Pagina 61; Dave Weij Fotografie

Ontwerp en opmaak: De Wilde Muis

Uitgegeven in het kader van de tentoonstelling over hergebruik van kerkgebouwen,
ter gelegenheid van de viering van 500 jaar Grote Kerk te Alkmaar in 2018.

© Architectuur Informatiecentrum Alkmaar 2018.

ISBN 978-90-9031132-6

9 789090 311326

Prijs: € 9,95

Architectuur Informatiecentrum Alkmaar

Het doel van de stichting Architectuur Informatiecentrum Alkmaar (AIA) is het bevorderen van de belangstelling voor stedenbouw en architectuur door het organiseren van lezingen, tentoonstellingen, films en de jaarlijkse Dag van de Architectuur.

**ARCHITECTUUR
INFORMATIECENTRUM
ALKMAAR**

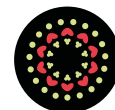
Architectuur Informatiecentrum Alkmaar
Postadres: Bergerweg 1, 1815 AC Alkmaar
072-5124648
info@aia-alkmaar.nl
www.aia-alkmaar.nl
facebook.com/aia-alkmaar

Het AIA wordt ondersteund door

Evenementsponsors

Victoriefonds

**Grote Kerk
Alkmaar**

Hoofdsponsors

Sponsors

BMN | Bouwmaterialen

BNA Kring Alkmaar

Bouwkundig Ontwerp- en Tekenbureau J.R. Volbeda

Breddels Architecten

Frans Tauber | interieurarchitect

Gouverneur Architectuur

Jan de Wit Architect

John Koomen Tuinen

Jos Ooijevaar Architect Meubelmaker

kerssens | de ruiter architecten

Klous + Brandjes Architecten

Ir. A.E. Küpfer

Monier

Patina Hellende Daken

Rietvink Architecten

Rob de Vries DVUA